

УДК 94 (477)

Фактори формування інвестиційної привабливості південноукраїнських губерній пореформеного періоду для іноземних підприємців

М.О. ГРИНЧАК

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпропетровськ,
E-mail: aborant81@rambler.ru

Авторське резюме

У статті висвітлюється значна роль іноземного капіталу у розвитку промисловості південноукраїнських губерній II половини XIX - початку XX сторіччя. Привертається увага до правових основ регулювання іноземних інвестицій у вітчизняній економіці, а також до ставлення місцевих підприємців до закордонних колег.

Стверджується, що однією з провідних особливостей промисловості Півдня України була значна присутність іноземного капіталу, залучення якого в економіку розпочалося ще у перші пореформені десятиріччя. Промислове піднесення кінця XIX сторіччя стало можливим лише тому, що в країну у значній кількості надходить іноземний капітал.

Визначено причини інвестиційної привабливості регіону. Насамперед, це висока норма прибутку, з огляду на низьку собівартість продукції (причини - близькість сировинної бази, дешева робоча сила тощо). По-друге, протекціоністська політика держави стосовно внутрішнього ринку металу, яка робила для європейських металургійних магнатів більше вигідним не експорт металу в Росію, а експорт інвестицій. По-третє, уряд щедро забезпечував підприємства державними замовленнями. По-четверте, грошова реформа, проведена прем'єр-міністром С.Ю.Вітте наприкінці 90-х років XIX століття, створила стабільний і потужний карбованець.

Проаналізовано такий фактор, як ставлення місцевих підприємців до збільшення іноземного капіталу в промисловості. У більшості випадків місцеві підприємці ставилися до іноземців прагматично, як до вигідних партнерів в економічній діяльності.

Ключові слова: інвестиції, іноземний капітал, вітчизняна промисловість, металургія, робоча сила, державні замовлення, експорт.

Factors that formed the investment attractiveness of the South of Ukraine for foreign businessmen in the post-reform period

M.O. GREENCHAK

Dnipropetrovsk state university of internal affairs, Dnipropetrovsk, Ukraine,
E-mail: aborant81@rambler.ru

Abstract

The article examines the significant role of foreign capital in the development of industry in Southern

© М.О. Гринчак, 2015

provinces of Ukraine of the second half of XIX - beginning of XX century. Draws attention to the legal framework governing foreign investment in the domestic economy, and the attitude of local entrepreneurs to foreign colleagues is analyzed.

It is alleged that one of the leading features of the industry of the South of Ukraine was a significant presence of foreign capital, which was involvement in the economy in the early post-reform decades. The industrial boom of the late XIX century was made possible only because the large amounts of foreign capital flows were in the country.

The causes of the investment attractiveness of the region are identified. First of all, this is a high rate of return, given the low cost of production (the reasons - the proximity of the raw material base, cheap labor). Second, protectionist policies of the state in relation to the internal market of metal, which makes for European steel magnates more profitable not export metal in Russia, and export investment. Third, the government generously provides businesses of government contracts. Fourth, monetary reform Prime Minister Sergei Witte in the late 90s of the XIX century, made a stable and powerful ruble.

Such factors as the attitude of local entrepreneurs to increase foreign investment in the industry are analyzed. In most cases local entrepreneur's attitude to foreigners pragmatically as profitable partners in the economic sphere.

Keywords: investment, foreign capital, national industry, metallurgy, labor force, state order, export.

Постановка проблеми. Однією з провідних особливостей промисловості Півдня України була значна присутність іноземного капіталу, залучення якого в економіку розпочалося ще у перші пореформені десятиріччя. Особливо помітна спільна діяльність вітчизняного та іноземного капіталу на прикладі металургійної промисловості, де в переважній більшості акціонерних товариств беруть спільну участь місцеві та закордонні фінансові групи. Промислове піднесення кінця XIX сторіччя стало можливим лише тому, що в країну у значній кількості надходить іноземний капітал.

Аналіз досліджень і публікацій. Ще в кінці XIX – на початку XX сторіччя серед науковців розпочалася бурхлива дискусія стосовно позитивних та негативних сторін впливу іноземного капіталу на економіку південного регіону. Тоді з'явилася робота відомого дослідника вітчизняної промисловості С.І.Рагозіна, який визначав роль закордонного капіталу у розвитку важкої індустрії південноукраїнських губерній як вирішальну [7].

Вслід за роботою Рагозіна вийшла написана російським дослідником економіки та публіцистом Б.Ф.Брандтом праця, в якій автор звернув увагу на проблему взаємовідносин між російськими та іноземними підприємцями. Дослідник описує дуже успішну взаємодію місцевого підприємця О.М.Поля з іноземними капіталістами [1]. Активізувалися дослідження іноземних інвестицій у вітчизняну промисловість вже після 1991 року. Детальний огляд участі іноземних капіталів у металургійній та вугільній промисловості Донбасу і Придніпров'я в пореформену добу та на початку XX ст. робить донецька дослідниця іноземного підприємництва О.В.Щербініна [10].

Переважним чином вона позитивно оцінює роль іноземних капіталів у розвитку промисловості регіону, показує процеси, які були обумовлені напливом капіталів з-за кордону. Наслідком такого напливу автор вважає більш високий рівень життя та умов праці на підпри-

ємствах, що належали іноземцям, використання передової техніки.

Мета дослідження. Проте, незважаючи на те, що на сьогодні існує досить велика кількість наукових досліджень, прямо чи опосередковано присвячених впливу іноземного капіталу на промисловість Півдня України другої половини XIX –початку XX сторіччя, залишаються недостатньо висвітленими питання передумов такої високої активності іноземних інвесторів. Важливо звернутися до аналізу факторів формування інвестиційної привабливості даного регіону.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX сторіччя з огляду на загальну економічну відсталість Російської імперії й нестаток внутрішніх капіталів уряд заохочував приплив зарубіжних капіталів. Внаслідок цього серед підприємців України значну частку становили представники іноземного походження, які зосередили свої капітали в базових галузях промисловості: гірничодобувній, металургійній, машинобудівній тощо. Завдання розвитку базових галузей промисловості було реалізоване іноземними капіталами, серед інших причин, тому що вітчизняні капітали не дуже охоче залучалися до металургійної і кам'яновугільної промисловості, бо вони не одразу давали великі прибутки.

Так, близько половини французьких коштів вкладалось у добувну і металургійну промисловість Донбасу. Загальна сума французьких капіталів в Україні, що працювали за французькими чи російськими статутами, становила 220 млн. франків. Бельгійці вклали в українські підприємства 155 млн. крб., або понад 1/2 всіх вкладених коштів у Росії. Німці використовували свої кошти (29,7 млн. крб., або 1/15 всіх вкладів) для будівництва заводів і банків, англійці виділили до 23 млн. крб., або 1/20 всіх вкладів у Російській імперії. В останнє десятиріччя XIX ст. вони досягли 911 млн. крб., в тому числі у гірничозаводській промисловості – 437,9, у металевій – 145,3, кі-

мічний – 29,3, керамічний – 26,6, текстильній – 71,4, харчовій – 11,4 [6, с.156].

Міцні позиції утримував іноземний капітал у машинобудуванні. Принаймні більш-менш значні машинобудівні заводи перебували у руках іноземних підприємців. Із 170 осіб, які стали засновниками заводів по виробництву сільськогосподарської техніки, майже 35% були іноземці, 22,3% – росіяни, 20,5% євреї, 10% поляки і лише 4% українці. На німецькі капітали був заснований паровозобудівний завод у Луганську, на бельгійські – Катеринославський вагонобудівний завод. Фундаторами Чорноморського механічного заводу та суднобудівного у Миколаєві виступили французькі підприємці з Бельгії [6, с.161].

Південь Росії (головним чином Україна) був ареною підприємницької активності іноземних капіталістів. Так, у чорній металургії Півдня перед Першою світовою війною діяли 18 акціонерних товариств. У 12 з них капітал повністю належав іноземцям, а в інших був змішаний. Утім, у трьох найбільших товариствах цієї групи (Товариство Брянських заводів, Таганрозьке і Нікополь-Маріупольське) основні пакети акцій тримали російські комерційні банки. Тенденції до підвищення активності російських капіталів на Півдні стали особливо помітними в передвоєнні роки. На початку 1914 р. шість змішаних товариств, у яких домінував вітчизняний капітал, контролювали вже 52,5 % основного капіталу чорної металургії. У вугільній промисловості також відбувалося зростання питомої ваги неакціонованого капіталу (російські капіталісти) — у 1912 р. його частка в загальному видобутку вугілля зросла до 26% [4, с.135-136].

Технічне оснащення підприємств іноземних акціонерних компаній було вищим, ніж на аналогічних підприємствах вітчизняних промисловців. Російське законодавство схвалювало ввезення устаткування з-за кордону, тому майже всі металургійні заводи завозили своє обладнання з Америки, Англії, Франції. Іноземні підприємці несли з собою не тільки капітали, але й напрацьовані там технічні ідеї та навички капіталістичної організації промисловості, які склались в їхній країнах сторіччями [10, с.157].

Вторгнення досвідчених іноземних капіталістів перешкоджало вітчизняним підприємцям проникати у прибуткові галузі промисловості. Так, 1900 р. 72% акціонерних капіталів гірничозаводської промисловості Російської імперії належало іноземцям, а в Україні їх частка сягала 80—90%. З 1890 по 1900 р. іноземні капітали лише в кам'яновугільній промисловості зросли у 5,6 раза, досягнувши у 1900 р. 95,3 млн. крб. Акціонерні компанії з іноземним капіталом зосереджували половину видобутого вугілля Донбасу.

Аналогічно розвивалася ситуація і на залізрудному виробництві у Криворізькому басейні [10, с.159].

Несприятлива промислова кон'юнктура складалася для автохтонних підприємців і в інших важливих галузях промисловості. Зокрема, майже повністю в руках іноземців знаходилася металургійна промисловість. Катеринославський губернатор у 1899р. констатував, що тут «всі металургійні, а також великі заводи другої групи, тобто зайняті виробництвом по обробці металів, належать 34 іноземним акціонерним товариствам, основний капітал яких становить 130 млн. крб.» Наприкінці XIX ст. на півдні Російської імперії діяли 18 доменних і 4 переробні заводи з 45 печами, виробництво яких сягнуло 13,6 млн. пудів чавуну, причому лише 4 із 18 заводів були засновані за рахунок вітчизняних капіталів [6, с.157].

Масовий наплив закордонних капіталів обумовлював розширення національного складу гірничопромислової буржуазії регіону, де були представлені підприємці майже всіх країн Європи, а також США. З кінця 80-х років XIX ст. відбувається помітне збільшення польського та німецького елемента серед гірничопромисловців. Початок цьому процесу поклало створення «Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства», одним із засновників якого стало товариство Варшавського сталеливарного заводу. У Бахмутському повіті існувало німецьке товариство «Нью-Йорк», а в Слав'яносербському повіті – товариство фон Бідерманівське [9, с.41]. Після заснування Дж. Юзом Новоросійського товариства місцеву буржуазію поповнили представники англійського капіталу Юзи, Бальфуси та ін. Але для Півдня України характерним є те, що з кінця XIX ст. спостерігається переважання серед закордонних представників франко-бельгійських промислових та фінансових груп. Імена таких підприємців, як барон де Макар, Делло-Матьє, Верді, Буроз, Транзенстер були широковідомі у діловому світі як Бельгії та Франції, так і Росії. Французами були засновані: акціонерне товариство Криворізьких залізних руд, акціонерне товариство залізних рудників Дубової балки, товариство для оренди гірничих промислів у Росії «Фермієр»; бельгійцями – Російсько-Бельгійське металургійне товариство [5, с.40-45]. Іноземні капіталовкладення в російську економіку, звичайно, не були безкорисливими. Купуючи російські цінні папери й створюючи в Росії різні комерційні підприємства, іноземні капіталісти керувалися меркантильним інтересом: вони вважали це вигідним вкладанням власних капіталів. І цим вони не відрізнялися від вітчизняних капіталістів.

Цей регіон приваблював іноземців з багатьох причин. Насамперед, високу норму прибутку, з огляду на низьку собівартість продук-

ції (близькість сировинної бази, дешева робоча сила тощо). Серед європейських біржових ділків на початку століття навіть ходила приказка: «З півдня Росії – значить прибутковий». По-друге, протекціоністська політика держави стосовно внутрішнього ринку металу робила для європейських металургійних магнатів більше вигідним не експорт металу в Росію, а експорт інвестицій. По-третє, уряд щедро забезпечував підприємства державними замовленнями. По-четверте, грошова реформа, проведена прем'єр-міністром С.Ю.Вітте наприкінці 90-х років XIX століття, створила стабільний і потужний карбованець, що забезпечило колосальну прибутковість вкладень у карбованцеві активи (у тому числі й у будівництво підприємств). Ця реформа страхувала іноземні вкладення від коливань курсу національної валюти [8, с.94–106].

Один з англійських капіталістів, що побував у 1902 р. в Росії, повідомляв колегам, що тут мито на ввезення товарів досягає 20-80% вартості товару, в той час як прибуток на капітали давав до 30% на рік. Він запевняв, що прибутковість іноземних капіталістів у Російській імперії «просто казка» і рекомендував створювати тут міцні англійські підприємства. На великих підприємствах наприкінці XIX ст. прибутки становили не менше ніж 30 – 40%. На Донбасі дивіденди іноземних капіталістів у 3–4 рази перевищували прибутки аналогічних підприємств у Західній Європі [6, с.157].

Окрім того, доволі вагомим фактором була відсутність організованого опору збільшення іноземного капіталу в промисловості з боку місцевих підприємців. Певною мірою таке домінування викликало занепокоєння в суспільстві та у середовищі самих підприємців. За основу законодавчого регулювання іноземного підприємництва в Російській імперії брався принцип рівноправності російських та іноземних підданих. До традиційних звинувачень підприємців у прагненні отримати прибуток будь-яким шляхом додавалося твердження про спроби «заохплення» іноземцями російського виробництва.

Традиційно сильна ксенофобія в російському суспільстві в даному випадку також була присутня, та ще й видавалася за форму захисту національних інтересів. В цьому контексті варто навести уривок з листа в редакцію «Гірничозаводського листа» гірничого інженера Соколовського. «Безперечно, - пише Соколовський, - суспільна думка... завжди чинила опір монополії великих підприємств, якщо такі підприємства мали на меті знищити конкуруючу з ними малу та середню «братію» та розраховували збагатитися за рахунок російських споживачів. Одна лише газетна полеміка з великими іноземними підприємствами, з такими, що задумують російського споживача перетво-

рити на свого «білого негра», ні до чого не призведе, якщо одночасно не будуть прийняті, від кого це залежить, заходи по створенню російських підприємств або хоча б по підтримці вже тепер існуючих» [2, с.2456].

Автор закликає пресу і в подальшому приділяти велику увагу створенню підприємств на закордонний капітал, бо вважав, що достовірні інформація з цього приводу потрібна суспільству і не стане на заваді ні місцевим, ні іноземним промисловцям, які працюють на законних основах. Проте, він побоюється того, що іноземні акціонери повністю монополізують місцеву промисловість і колосальні доходи від цього не будуть працювати на країну. «Наприклад, соляні копії Півдня Росії опинилися в одних руках, тому що їх власники не побажали боротися з перешкодами і пішли на спочинок». Для недопущення цього гірничий інженер пропонує створити дешеве і доступне кредитування, виробити стійкі тарифи, упорядкувати залізниці [2, с.2456].

Але потрібно врахувати той факт, що місцева промислова буржуазія була достатньо новою соціальною верствою. Тому в більшості випадків місцеві підприємці ставилися до іноземців прагматично, як до вигідних партнерів в економічній діяльності. Тому в такому виданні, як «Гірничозаводський листок» замітки подібні до листа інженера Соколовського друкувалися нечасто. Окрім того, під надрукованим листом редакція розмістила коментар, що вона не несе відповідальності за факти, що в ньому викладені, та що погляди автора можуть не збігатися з думкою редакції. Частіше в періодичних виданнях, що належали промисловцям, друкувалися статті іншого ґатунку, які були направлені на захист іноземних промисловців.

Подібна стаття була надрукована в травні 1889 року і була відповіддю на поширені в періодичній пресі нарікання на великі іноземні підприємства. «всякому істинно російському громадянину хотілося б, щоб промисловість розвивалася за участю російських капіталів, - зауважував автор статті. - Але що поробиш, коли російські капітали сплять у сундуку разом з енергією російських капіталістів. З лінню, апатією і з капіталами, що лежать у сундуках, завжди з успіхом будуть боротися енергія, підприємливість та рухливість капіталу, а ці останні якості найбільш притаманні іноземцям» [3, с.397-398].

Взагалі всі розуміли, що тільки газетною полемікою не можна досягнути бажаного результату. Набагато кращим було б запропонувати засоби створення умов, при наявності яких у промисловість прибував би місцевий капітал, а до створення таких умов усі нападки на іноземний капітал ні до чого не призведуть. Подібної позиції дотримувалася основна маса тверезомислячої буржуазії, розуміючи,

що за відсутності закордонних інвестицій мо-лода російська промисловість у Південному регіоні просто не зможе розвиватися. Про відмінну позицію буржуазії регіону свідчить і той факт, що коли у 1899 р. Московський біржовий комітет різко виступив проти притягнення закордонних капіталів, він напшовхнувся на потужну протидію з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії у боротьбі з питанням про іноземні капітали між цією організацією та Московським біржовим комітетом Вітте став на бік Півдня [10, с.37].

Таким чином можна зробити висновок, що відносно припливу закордонних капіталів у більшості випадків промисловці висловлюва-лися за подібні явища, розуміючи, що інакше розвиток економіки може загальмуватися. Але усвідомлюючи неможливість на рівних конку-рувати з іноземними підприємцями, місцева буржуазія виступала за недопущення надання пільг і привілеїв закордонним підприємцям; а для підйому вітчизняної промисловості на конкурентоспроможний рівень пропонувала створити дешеве і доступне кредитування, ви-робити стійкі тарифи, упорядкувати залізницю.

Висновки. Іноземне підприємництво й за-

кордонні інвестиції зіграли важливу роль в економічному розвитку Росії. Вони полегши-ли її перші кроки на шляху індустріалізації в умовах панування кріпосного права, сприяли створенню залізничної мережі, що пожвавила сільське господарство й активізувала промисло-ве виробництво. Іноземні капітали стали одним з чинників швидкого розвитку галузей важкої промисловості, без яких неможливе було по-дальше індустріальне зростання країни.

Величезні природні ресурси України, «м'які» закони, дешева робоча сила, швидке залізничне будівництво поряд з високими при-бутками приваблювали іноземних інвесторів. У південноукраїнських губерній лише формува-лася верства місцевої промислової буржуазії, і іноземці органічно вливалися у цей процес, не зустрічаючи значного опору від автохтонних підприємців. Отже, значною мірою у результаті іноземних інвестицій, прискорення темпів тех-нічного розвитку підприємств частка південно-го промислового району в загальноросійському виробництві, зокрема у виплавці металу, видо-бутку залізної руди та кам'яного вугілля, не-впинно зростала аж до початку Першої світової війни.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы в России. Metallurgicheskaya i kamenuougol'naya promyshlennost' [Текст] / Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы их влияние на экономическое развитие страны. – Ч. II. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1899. – 419 с.
2. Горнозаводской листок. – 1888. – 1 декабря. – С. 2456
3. Горнозаводской листок. – 1889. – 1 мая. – С. 397-398.
4. Крутиков В.В. Metallurgicheskaya promyshlennost' Donbassa v period ekonomicheskogo pod'yema 90-x gg. XIX st. [Текст] / В.В. Крутиков // Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР: Сб. научных статей. – Днепропетровск, 1979.
5. Крутиков В.В. Формирование горнопромышленной буржуазии Юга России в первые пореформенные десятилетия [Текст] / В.В. Крутиков // Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории УССР. – Днепропетровск. – 1974. – Вып. 5.
6. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) [Текст] / Т. І. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
7. Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России [Текст] / Е.И. Рагозин. – СПб.: тип. И. Гольдберга, 1895. – 170 с.
8. Степанов С.А. Первый Председатель Совета Министров России: Политический портрет Сергея Юльевича Витте [Текст] / С.А. Степанов // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 1999. – № 1. – С. 210-215.
9. Фабрики и заводы всей России. Сведения о 31523 фабриках и заводах. [Текст] – К.: из-во т-ва Л.М. Фиш, 1913. – 1687 с.
10. Щербініна О.В. Іноземний капітал [Текст] / О.В. Щербініна. – Донецьк: Донбас, 2000. – 256 с.

Стаття надійшла до редакції 26.03.2015

REFERENCES:

1. Brandt, B.F. Inostrannyye kapitaly v Rossii. Metallurgicheskaya i kamenuougol'naya promyshlennost' (Foreign capital in Russia. Metallurgical and coal industry). – P. II. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1899. – 419 p.
2. Gornozavodskoy listok (Gornozavodsk sheet). – 1888. – 1.12. – p. 2456
3. Gornozavodskoy listok (Gornozavodsk sheet). – 1889. – 1. 05 – p. 397-398.
4. Krutikov, V.V. Metallurgicheskaya promyshlennost' Donbassa v period ekonomicheskogo pod'yoma 90-h gg. XIX st. (Iron and steel industry in the Donbass period of economic growth) // *Nekotoryye problemyi sotsialno-ekonomicheskogo razvitiya Ukrainskoy SSR: Sb. nauchnyih statey*, Dnepropetrovsk, 1979.
5. Krutikov, V.V. Formirovanie gornopromyshlennoy burzhuazii Yuga Rossii v pervyye poreformennyye desyati-letiya (Formation of mining bourgeoisie South of Russia in the first decade of post-reform) // *Nekotoryye proble-myi sotsialno-ekonomicheskoy i politicheskoy istorii USSR*. – Dnepropetrovsk, 1974, no. 5.

6. *Lazans`ka T.* Istoriya pidpry`yemny`chtva v Ukrayini (na materialax torgovo-promy`slvoyi staty`sty`ky` XIX st.) (History of Entrepreneurship in Ukraine)– K.: *Insty`tut istoriyi Ukrayiny` NAN Ukrayiny`*, 1999, 282 p.
7. *Ragozin, E.I.* Zhelezo i ugol na Yuge Rossii (Iron and coal in the South of Russia) – SPb.: *tip.I.Goldberga*, 1895, 170 p.
8. *Stepanov, S.A.* Pervyyi Predsedatel Soveta Ministrov Rossii: Politicheskiy portret Sergeya Yulevicha Vitte (The first Prime Minister of Russia: Political Portrait of Sergei Yul`evich Witte) // *Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhbyi narodov.* – Ceriya: *Politologiya.* – 1999, no 1, p.210-215.
9. *Fabriki i zavodyi vsey Rossii. Svedeniya o 31523 fabrikah i zavodah.* (Factories across Russia) K.: *iz-vo t-va L.M.Fish*, 1913, 1687 p.
10. *Shherbinina, O.V.* Inozemny`j kapital (Foreign capital). Donecz`k: *Donbas*, 2000, 256 p.

Гринчак Маргарита Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
Адреса: 49005, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 26
E-mail: laborant81@rambler.ru

Greenchak Margary`ta Oleksiyivna – PhD in history, associate professor
Dnipropetrovsk state university of internal affairs
Address: 26, Gagarin Av., Dnipropetrovsk, 49005, Ukraine
E-mail: laborant81@rambler.ru